

NAGY KORNÉL

Túlélésre kényszerítve

TANULMÁNYOK

Az örménység az újkor hajnalán

Az örmény népet a történeti kezdetektől fogva mindig is a túlélés kényszere jellemezte: az örményeknek ugyanis viharos történelmük során számtalanszor kellett megszállásokat, népiirtásokat elszenvedni, többször kényszerültek menekülésre és új életalapításra diaszpórában. Rövid cikkünkben arra keressük a választ, hogy az anyaországi örménységet milyen túlélési stratégiák jellemezték a 16–18. században.

Az örmények az újkort megelőző évszázadokban is a megmaradásukért küzdöttek, mivel hazájuk mint önálló államalakulat a 11. század közepétől fogva nem létezett. Az 1045. évi bizánci katonai megszállást követően ugyanis a független örmény feudális állam megszűnt. 1375-ben pedig a mamelukok elfoglalták az utolsó önálló örmény államot, a „száműzött” Kilikiai Királyságot, melyet még az anyaországból tömegesen elmenekült örmények alapítottak a 11. század utolsó harmadában. Örményország fogalma mindennek következtében teljesen elértéktelenedett: az örménység hazája már a középkorban nem jelentett mást, mint egy nem létező politikai entitást, illetve egy egyszerű földrajzi tájegységet.¹ Az örmény társadalmat érzékenyen érintette, hogy hosszú évszázadok óta nem létezett önálló, politikai értelemben vett államiság. A változások egyik legfontosabb negatív hatásaként az önálló örmény arisztokrácia mint önálló társadalmi réteg szinte végérvényesen eltűnt. Ezalól csak a történelmi Örményország peremvidékén, az elzárt, periferiális keleti tartományok nemessége képezett kivételt.² Az államiság megszűntének másik következménye, hogy a középkorban megkezdődött az örménység exoduszerű elvándorlása az anyaországi területekről, és ez a folyamat tulajdonképpen a genocídium (*C’etspanut’iwn, Mec Etern*)³ végéig, egészen 1922-ig tartott. Így születtek meg már a középkori Kelet-Európában, a Balkán-félszigeten, illetve a Földközi-tenger keleti partvidékén a nagyszámú örmény kolóniák.⁴

1 Bartikyan, 1971. 327–340.

2 Kouymdjian, 1994. 9.; Papadakis–Meyendorff, 2002. 167–168.

3 A cikkben előforduló klasszikus, illetve modern örmény nyelvű nevek és fogalmak átírásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtük, amelyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság, az *Association Internationale des Études Arméniennes* (AIEA) határozott meg.

4 Kouymdjian, 1982. 342–376.

Az örmény apostoli egyház és Róma

Az újkor hajnalán az örménység legfontosabb megtartó erejét az örmény apostoli egyház jelentette, a megszünt középkori örmény államszervezet hagyománya szinte kizárólag az egyházon belül élt tovább, illetve a középkorban elsorvadó örmény főnemesség szerepét is mindinkább az egyház vette át.⁵ Az anyaországi területeken kialakult politikai káosz és az idegen hatalmak hódításai közepette kizárólag az örmény apostoli egyház jelentette a mentsvárat, azaz az örmény apostoli egyház képes volt fenntartani az egység látszatát, melynek vezetője, a katolikosz egyfajta világi uralkodóként vagy papfejedelemként képviselte az örmények érdekeit az országot megszálló hatóságok előtt.⁶

Mindazonáltal nem véletlenül tettünk említést az imént az egység látszatáról. A késő középkortól kezdve azonban már nem beszélhetünk egységes örmény egyházzól, a megosztottság a kora újkor folyamán szinte visszafordíthatatlanul állandósult. A 16–17. században az örmény apostoli egyház történetének egyik legnagyobb válságát élte át. Az újkor kezdetén önálló katolikosza volt a kilikiai, az anyaországi, az anatóliai, illetve a karabahi örménységnek is. A főpapok gyakran rivalizáltak egymással, illetve nem ismerték el a többiek legitimitását. Sőt nemritkán előfordult az is, hogy egymásra egyházi átkot, anatómát (*nzovum*) mondtak ki.⁷ A helyzetet nehezítette az is, hogy az elvileg az anyaországi örmény katolikosznak alárendelt jeruzsálemi örmény pátriárka, akinek az úgynevezett levantei örmények körében volt igen nagy tekintélye, gyakorlatilag önálló egyházfőnek titulálta magát, és senkit nem ismert el az örmény egyházon belül előjárójának. A kusza, áttekinthetetlennek tűnő képet tovább bonyolította, hogy 1461-ben Konstantinápolyban II. (Hódító) Mehmed (1451–1481) szultán megalapította az Örmény Patriarkátust az Oszmán Birodalomban élő örmények számára, amely nemcsak önálló egyházi, hanem világi központként is funkcionált. A konstantinápolyi örmény pátriárka ugyanis a szultán által életre hívott örmény kerület, török nevén millet világi vezetője is volt egyúttal. A birodalomban élő örmények politikai ügyeit a szultáni udvarban a mindenkori konstantinápolyi pátriárka képviselte, és nagyobb politikai tekintéllyel rendelkezett, mint az anyaországi területeken székelő katolikosz, aki az örmény kánonjog szerint az örmények apostolának, Világosító Szent Gergelynek (287–325) (*Surb Grigor Lusavorič'*) volt a legitim utódja.⁸

Az újkort megelőző időszakban az örmény apostoli egyház a fent említett megosztottsága mellett több más nehézséggel is szembesült. Először is a hívek számának radikális csökkenésével, ami elsősorban az anyaországi területeken zajló háborúskodások miatt következett be. A történeti Örményország határ-, illetve üt-

5 Kouymdjian, 1994. 9.; Örmanean, 1993. 69–74., 95–100.

6 Rošk'ay, 1964. 158–161.

7 Nagy, 2008. 3–6.

8 Az örmény katolikoszátus majdnem négy évszázad „száműzetés” után költözött vissza az anyaország területén található eredeti egyházfői székhelyre, Eĵmiacinba. Ugyanakkor ez a döntés az örmény apostoli egyház második nagy szakadását vonta maga után 1441-ben, mert a kilikiai örménység nem fogadta el az egyházfői hivatal visszaköltözését. Örmanean, 1993. 101–103.

közözőnává vált a két világhatalom, az Oszmán-, valamint a Szafavida-dinasztia által irányított Perzsa Birodalom között. A folyamatos hadjáratok miatt az örmény területek a senki földjévé változtak. Az őslakos örmények közül sokan áldozatul estek a háborúkkal együtt járó rabló portyáknak, ugyanakkor a helyi lakosság jó részét erőszakkal áttelepítették az Oszmán, illetve a Perzsa Birodalom távoli tartományába. Az örményeket új lakhelyükön az iszlám hitre történő áttérésre biztatták, illetve kényszerítették.⁹ Sokan közülük inkább a menekülést választották, és a már a középkor óta létező jelentős örmény diaszpórák lélekszámát gyarapították.¹⁰

Az örmény apostoli egyháznak mindezekon kívül szembe kellett néznie a Rómából kiinduló egyházi uniós törekvésekkel is, mivel az Apostoli Szentszék egyfelől apostoli, másfelől politikai megfontolásokból az örményeket – a keleti önálló rítusú egyházuk miatt – mindvégig missziós célpontnak tekintette.¹¹ Róma nem a kora újkor folyamán tett először kísérletet az örmények áttérésére, korábbi uniós politikája bizonyos sikereket is elért. A 14–15. században az örmény katolikusok időlegesen hajlandóságot mutattak az egyházi unió elfogadására, de ez a kísérlet – elsősorban a klérus ellenállása miatt – zátonyra futott.¹² Az uniós egyházpolitika a trienti zsinatot (1545–1563) követő évtizedekben újabb lendületet vett: az örmények körében ekkor meginduló missziós tevékenység egyértelműen a korábbi, középkori egyházi uniós politika kora újkori változata volt, amit a 6. században a bizánci egyház kezdeményezett, s amit Róma is folytatott.¹³

Meglepő, hogy a 16. század közepén a kezdeményező fél nem Róma, hanem maga az örmény apostoli egyház és annak vezetője, az egyházfő volt. V. István (1542–1564) (*Step'anos Salmastec'i*) katolikusz ugyanis személyesen látogatott el a trienti zsinatra, ahol a nyugati egyháztól politikai segítséget remélt az iszlám tengerben lévő egyháza és népe számára. A megbeszélések során az örmény egyházfő az egyházi unió lehetőségét is felvetette.¹⁴ A katolikusz látogatása látszólag nem hozott azonnali eredményt, de a 16. század utolsó harmadában Róma számos misszionáriust küldött az örménység katolizálására. E valláspolitika kétirányú volt, a római katolikus egyház missziós tevékenységével egyfelől az anyaországi területeken lakók, másfelől a diaszpórában élő örmények megtérítését célozta meg. 1622-ben az Apostoli Szentszék az akkori ismert világban zajló katolikus missziók koordinálására életre hívta a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) nevű intézményt, amely kiemelt ügyként kezelte az örmények körében végzendő hittérítési tevékenységet, a Propaganda Kongregáció informális

9 Erről röviden: Daranac'i, 1915. 25–26., 30–42., 51., 69., 95–96., 108.; Akinean, 1921. 120–121., 171–174., 215.; Zulalyan, 1966. 153–157., 165–167., 217–220.; Kewmiwrfjean, 1982. 167–169.

10 Ennek rövid összefoglalása magyarul: Schütz, 1988b. 50–66.

11 Zulalyan, 1980. 135–175.

12 Nagy, 2007. 474–481.

13 Az örmény történetírásban a bizánci uniós kísérleteket bizánci fenyegetésnek (*la menace byzantine*) nevezték. Az örmény apostoli egyház ugyanis egyrészt a féltve őrzött önállóságának veszélyeztetését, másrészt Konstantinápoly politikai expanzióját látta ezekben. Garsoian, 1999. 241–282.

14 Rošk'ay, 1964. 164.; Petrowicz, 1971. 87–101.

ülésein (*congressi*) az örmény missziós ügyeknek külön iratsorozatot (*Fondo Armeni*) is szenteltek.¹⁵

Róma a missziós kísérletnek ideológiai alapot is teremtett. A katolikusok szerint csakis az lehetett igazi örmény keresztény, aki megtartja a római egyház szokásait, ünnepeit, és elismeri a római pápa elsőbbségét. Ellenkező esetben azokat a világi vagy egyházi örményeket, akik továbbra is a régi egyházi hagyományokhoz ragaszkodtak, az eretnokség, valamint a szakadárság vádjával illették. Mi több, a katolikusok az örmény nép szenvedésének okát is abban látták, hogy az örmények a kora középkorban eltértek a Róma vezetése alatt álló egyetemes egyház tanításától, valamint eretnek szokásoknak hódoltak. Véleményük szerint ezért büntette őket szüntelenül Isten nagyobb-nál nagyobb csapásokkal. Végül arra a következtetésre jutottak, hogy az örmények további szenvedéseinek kizárólag úgy lehet elejét venni, ha vallási téren egyesülnek a római katolikus egyházzal.¹⁶

Róma uniós törekvései a 17. században az anyaországi örmények tekintetében nem érték el a kívánt célt. A sikertelenség alapvető oka az volt, hogy az anyaországban térítő szentszéki misszionáriusok egymással is rivalizáltak. A viták a megtérítendő örmény közösségek feletti egyházi joghatóság kérdése körül forogtak. A hittérítők között szabályos verseny folyt, hogy melyik szerzetesrend képviselői képesek minél több örményt áttéríteni a római katolikus hitre. Ez a konfliktushelyzet ugyanakkor a helyi örmény közösségekben is visszatetszést váltott ki: számos olyan csoport, amely korábban a misszionáriusok hatására katolizált, a rivalizálás láttán szabályosan visszamondta, vagy kategorikusan megtagadta a korábban letett katolikus hitvallást, és nyomban visszatért ősei apostoli hitéhez.¹⁷

A térítések terén még bonyolultabb helyzet állt elő azon anyaországi örmény főpapok esetében, akik áttértek, illetve hajlandóknak mutatkoztak áttérni a római katolikus hitre. A misszionáriusok ugyanis mindig olyan főpapokat vagy általuk vezetett szűkebb papi csoportokat próbáltak – hol sikeresen, hol sikertelenül – megnyerni egyházuknak, akiknek a saját egyházukon belül is igen kérdéses volt a legitimitásuk. Többnyire olyan főpapok tértek át Róma hitére, akik egy adott püspöki vagy érseki címért folyó versenyben alulmaradtak a másik jelölttel szemben, és az elszenvedett valós vagy valótlan sérelmeikért úgy törlesztettek, hogy pusztán dacból katolizáltak.¹⁸

Voltak olyan esetek is, amikor egy adott örmény személy püspöknek, főpapnak, sőt az örmények egyházfőjének, azaz katholicosának adta ki magát a misszionáriusok előtt, miközben nemcsak a kellő teológiai végzettséggel, hanem felszente-

15 A tetemes számú szentszéki dokumentum közül csak néhány adatait adjuk meg az anyaországi és a perzsiai örmények körében zajló missziókról: APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 93r.–94r., Fol. 252r., Fol. 266r. Az örményeknek a Hitterjesztés Szent Kongregációjával fennálló kapcsolatáról lásd: Kovács, 2006b. 47–48.; Bernád–Kovács, 2011. 23–30.; Drost–Abgarjan–Kovács–Martí, 2011. VIII–XXII.

16 Ezt a nézetet legradikálisabban a Rómában tanult (többségében neofita) örmény papnövendékek tették magukévá a 17. században. Nagy, 2012. 106–107.

17 *Arak'el*, 1896. 9–13., 27–29., 202., 205–206., 217., 222–228., 364.; Akinean, 1936. 295–298., 339–359.; *Rošk'ay*, 1964. 168–169., 172.

18 Többek között lásd az alábbi dokumentumokat: APF SOCG. Vol. 534. Fol. 6r.–7v., Fol. 29r.–32v., Fol. 37r.–v., Fol. 426r.–v., Fol. 428r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 89. Fol. 42v.–45v.; *Rošk'ay*, 1964. 190–192.

léssel sem rendelkezett.¹⁹ Ráadásul ezek az áttért obskúrus hátterű főpapok egyáltalán nem váltották be a misszionáriusok reményeit. Sokan közülük idővel visszamondták az uniót, mert nem láttak sem politikai, sem gazdasági hasznot az áttérésükből, ily módon csakhamar az örmény egyház fő bűnbocsánatát és kegyeit keresték. Mások pedig a saját híveikkel kerültek összeütközésbe, mert erőszakos, durva módszerekkel kívánták megnyerni őket Rómának, illetve zavaros pénzügyeik voltak. Ezek a főpapok – más lehetőséget nem látva – elmenekültek az anyaországi területekről, és Rómába távoztak, ahol általában – és önjelölt módon – az Apostoli Szentszék missziós intézményének az örmény egyházi ügyekben jártas szakértőivé váltak.²⁰

Az anyaországi területeken csak néhány félreeső völgyben élő örmény csoport maradt meg Róma hitén. Ez a rosszul előkészített missziós tevékenység egyszerűen az örmény apostoli egyház malmára hajtotta a vizet: egységbe tudta szervezni a marakodó egyházat. Az egymással is torzsalkodó, olykor egymást is kitagadó örmény főpapság szembesülni kényszerült azzal a ténnyel, hogy a katolikus missziók az örménység megmaradását veszélyeztetik. Ezen túlmenően tudatosult az örményekben az is, hogy amennyiben engednek Róma akaratának, nemcsak az örmény egyház, hanem az ahhoz szorosan kötődő nemzeti kultúra és nyelv végveszélybe kerül. E felismerésnek köszönhetően az örmény apostoli egyház képviselői már könnyedén elérték a világi – ekkor a muszlim oszmán-török és perzsa – hatóságoknál, hogy a misszionáriusokat idegen, nyugati kémeknek tekintsék, és végleg elűldözzék őket az örmények lakta területekről.²¹

A missziós kudarcnak egyéb okai is voltak. Róma rossz teológiai és kánonjogi értelmezések, illetve beidegződések alapján határozott az örmények áttéréséről. A római katolikus egyház abból a félreértelmezett megállapításból indult ki, hogy az örmények a kora középkor óta eretnokségben és szakadarságban éltek.²² A 17. század végéig az Apostoli Szentszék tévesen értelmezte az örmény apostoli egyház történelmi hagyományait, és nem vett, illetve nem is akart tudomást venni az örmény egyház önállóságának valós történelmi okairól. Róma figyelmen kívül hagyta továbbá azt is, hogy az örmények a nyugati egyházi tanításoktól alapvetően nem sokban tértek el, valamint azt is, hogy az örmények az újkor hajnalán immár több mint ezer esztendeje saját biblikus nyelvükön tartották liturgiájukat, mégpedig olyan nyelven, amely időben megelőzte a latin nyelvű liturgia kialakulását. A katolikus missziók kifejezetten kártekonynak tartották, hogy az örmények a saját nyelvükön misézzenek, és mindinkább a latin nyelvet és hagyományokat akarták ráerőltetni az áttért lakosságra.²³

Más volt a helyzet a diaszpórákban élő örménység esetében a 17. században. Az európai diaszpórában élő örménységre nézve a missziók káros következménnyel jártak. Különösen igaz volt ez az Erdélyben, Lengyelországban és Itáliában

19 Az örmény apostoli egyház akkori állapotáról: Nagy, 2012. 44–48.

20 Schütz, 1998. 268–284.

21 Uo. 316–317.

22 Az örmények legalább fél évszázaddal a Vulgátát megelőzően lefordították a Bibliát (*Astuacašunč'*) saját nyelvükre, illetve megalkották liturgikus nyelvüket, a *grabart*. Nagy, 2011a. 33–56.

23 Nagy, 2011b. 283–313.

élő örmény közösség esetében.²⁴ A vallási egyesülések itt zömmel erőszakos úton mentek végbe a Szentszék, valamint a helyi egyházak kezdeményezésére.²⁵ Róma tényleges sikereket könyvelhetett el, az említett területeken élő örmények körében ugyanis elérte a kívánt célját: az adott örmény közösség visszafordíthatatlanul katolikus lett, és a missziós tevékenység nyomán az örményeket sikeresen integrálták a többségi társadalomba. Nemzeti szempontból azonban az adott egyházi unió kifejezetten végzetesnek bizonyult, mert az egyesülés előtt a diaszpórában tevékenykedő örmény klérus jelentette az egyetlen élő kapcsolatot az anyaországi örménységgel és az örmény apostoli egyházzal. Az egyházi uniók ezt a rendkívül fontos kapcsolatot verték szét: a távoli diaszpórák esetében megbontottak egy olyan ősi íratlan hagyományt, melyben az örménység egyet jelentett az örmény apostoli egyházzal. A vallási egyesüléssel, valamint az unitus hit rovására a latinizáció erőltetett bevezetésével az örmény identitás végérvényesen háttérbe szorult. Az áttérés az anyaországi területektől távol lévő diaszpórákban idővel mindig nyelvi és kulturális asszimilációt eredményezett. Az örmény tudat pedig csak egy pusztá emlékfoszlány lett.²⁶

Egyedi esetet mutat ugyanakkor a Konstantinápolyban és a levantei partok mentén élő örmények közötti sikeres misszió.²⁷ Katolikus hitre történő áttérésük megerősítette az ott élőket örménységükben. Esetükben viszont szerepet játszott az is, hogy ezek az örmény csoportok viszonylag nem éltek nagy messzeségben az anyaországi örménységtől, és mindvégig szoros kapcsolatokat tartottak az örmény apostoli hiten élő nemzettársaikkal. Ennek a viszonylag konfliktusmentes helyzetnek volt köszönhető, hogy 1742-ben létrejött az örmény unitus katolikoszátus.²⁸

A mechitarista szerzetesrend nemzetépítő szerepe

Az egyházi uniók és az örmény unitus hit szemszögéből jelentős változásokat hozott a Mxit'ar Sebastac'i (1676–1749) és szerzetestársai által 1696-ban alapított mechitarista szerzetesrend. Míg korábban a misszionáriusok – akik között szép számban találtunk örmény származásúakat is – többnyire Rómában vagy Lembergben végezték teológiai tanulmányaikat, e szerzetesrend alapítói katolizálásuk előtt örmény monostorokban tevékenykedtek: teológiai képzettségüket anyaországi papneveldeken, illetve iskolákban szerezték meg. Legfontosabb céljuk nem csupán az örmény unitus hit megerősítése volt, hanem jelentős hangsúlyt fektettek arra, hogy az idegen fennhatóság alatt élő örménység kultúráját a nemzeti megmaradás reményében ápolják és megerősítsék. Míg a korábbi katolikus missziók az

24 Petrowicz, 1950; Nagy, 2010. 379–394.

25 Nagy, 2009. 96–99.

26 Schütz, 1998. 285.

27 Kévorkian, 1981. 401–438.; Schütz, 1988a. 161–220.; Kévorkian, 1994. 19–29.; Pehlivanian, 2013. 35–43.

28 Ezzel egy időben alakult meg az úgynevezett örmény katolikus millet az Oszmán Birodalomban, melynek világi vezetője az Aleppóban székelő örmény katolikus egyházfő lett. Frazee, 1975. 149–163.; Roberson, 2000. 69–71.

anyaországban nem hoztak tartós sikereket – és inkább a gyanakvás magvát hintették el a helyi örmények túlnyomó többsége körében –, a mechitaristák sokkal közelebb kerültek a lakossághoz, annak ellenére, hogy a rend tagjai szinte mindvégig hűek maradtak Rómához. Sikereik kulcsa az volt, hogy a többi misszionáriustól eltérően jobban ismerték a helyi viszonyokat, illetve az örmény mentalitást, továbbá nem jellemezte őket a neofita katolikus térítőik fanatizmusa. Ráadásul a rend nagy energiákat fordított az oktatásra is. Az általuk az örmény ifjúság számára létrehozott oktatási rendszer három fontos pillérének egyike volt az örmény nyelv és kultúra tanítása. A második lényeges feladat a katolicizmushoz alkalmazkodó örmény teológia és egyháztörténet elsajátítása volt. A harmadik – és bizonyos szempontból a legfontosabb – törekvés az akkori nyugati világ modern bölcseleti és természettudományos ismereteinek terjesztése volt.²⁹

Oktatói munkásságuk mellett figyelemre méltónak bizonyult a mechitaristák tudományos szervező tevékenysége is. A 18. században alapított nyomdájuk megjelentette a régi örmény történetírók és teológusok munkáit, természettudományos műveket ültettek át korabeli, de klasszicizáló örmény nyelvre. Ezen túlmenően a mechitaristák tevékenységének volt köszönhető az örmény történelem első, tudományos alapossággal megírt enciklopédikus összefoglalása is. Ezzel ők lettek a modern armenológia vagy armenisztika előfutárai. Sőt azt is bátran ki lehet jelteni, hogy az örmény stúdiumok születése voltaképpen az ellenreformáció, vagy más néven a rekatolizáció egyik legfontosabb eredménye volt.

A mechitarista rend születését megelőző időkben számos római katolikus misszionárius készített, írt vagy állított össze francia, latin vagy olasz nyelven összefoglalást az örményeknek, különösen egyházuk történelméről és tanításáról. Ezeknek a misszionáriusoknak a célja a tudományosságon túl azonban az örménység áttérítése volt. Műveik egyértelműen iránymutatásként, hittérítői céllal és szándékkal íródtak, ugyanakkor akarva-akaratlanul hozzájárultak a modern armenisztika születéséhez. A hittérítők közül mindenképp érdemes megemlíteni a theatinus Clemente Galanót (1610–1666) és Louis Pidoux-t (1637–1717), akik misszionáriusként éveket töltöttek az anyaországi örmény területeken, miközben elsajátították a korabeli és a klasszikus (egyházi) örmény nyelvet. Ők latin nyelven írták meg az örmény egyház, valamint a lengyelországi örmény egyházi unió történetét a 17. század második felében.³⁰ Ezzel szemben a mechitaristák tevékenységével egyértelműen a nemzeti érzés és kultúra ápolásában mutatkozott meg – mindeközben hűek maradtak Rómához.³¹

29 A rend központja megalakulásától fogva egészen az 1717. esztendőig Konstantinápolyban (Isztambulban) volt, majd azt követően költözött át mai központjába, a velencei San Lazzaro szigetére. Kévorkian, 1982. 345–356.; Kévorkian, 1983. 572–595.; Kévorkian, 1985. 351–370.; Kovács, 2007. 40., 43–44.

30 Pidoux, 1676.; Galanus, 1661–1690. Úgyszintén említést érdemel a francia (pontosabban okcitán) Jacobus (Jacques) Villotte (1656–1743) jezsuita páter tudományos tevékenysége is. Ő ugyanis hittérítői tevékenysége mellett tanulmányozta az örmény nyelvet, latin–klasszikus örmény szótárt is készített *Dictionarium Novum Latino-Armenium ex praecipuis Armeniae Linguae scriptoribus concinnatum* címmel, amely 1714-ben a római Hitterjesztés Szent Kongregációja Poliglotta nyomdájában látott napvilágot. Villotte tevékenységéről bővebben: Kovács 2006a. 39–50.; Kovács, 2006c. 667–675.

31 Č'amč'eanc', 1786.

A mechtaristák oroszlánrészt vállaltak a modern nyugati örmény irodalmi nyelv, az *ašxarhabar* „megalkotásában”. A tudós szerzetesek az örmények közül elsőként ismerték fel a 18. században, hogy az archaikus elemeket őrző klasszikus örmény nyelv, a *grabar* már régóta nem alkalmas az akkor beszélt, a késő középkor óta két különálló, keleti és nyugati nyelvjárásra bomló örmény nyelv lejegyzésére. Az új irodalmi nyelv kidolgozásakor a Konstantinápolyban és az Égei-tenger partvonalán élő örmény közösségek által használt nyugati örmény dialektust vették alapul. A 18. század végén bekövetkezett, úgynevezett mechtarista nyelvújítás lényegében megelőzte az 1830-as években az anyaországi területeken végbement nyelvújítási mozgalmat. A kettő azonban szorosan összefüggött, mert az anyaországi nyelvújítás képviselői Xač'atur Abovean vezetésével a mechtaristák korábbi kezdeményezését vették mintául, és ennek a szellemében alkották meg az úgynevezett keleti örmény irodalmi nyelvet.³²

Az örmény társadalom átalakulása

Az újkor kezdetén az örmény világi társadalom is jelentős átalakulásokon ment keresztül, melynek gyökerei is a késő középkori változásokra vezethetők vissza. A 17. század utolsó harmadára az örmény világi társadalom központjai a nagyvárosok lettek. Az anyaországi területeken zajló katonai hadműveletek miatt a vidéki örmény lakosság elmenekült, és a népesebb helységeken, városokban telepedett le, amelyek nagyobb távolságra helyezkedtek el az anyaországi területektől.³³

A kora újkorban mindinkább Konstantinápoly és Szmirna (*Smyrna*) örmény közössége lett a meghatározó. A 16. század végétől egészen a 18. század elejéig tartó időszakban az örmények fokozatosan és nagy számban telepedtek meg az Oszmán Birodalom fővárosában. Ennek a migrációnak az volt az oka, hogy a mindinkább állandósuló oszmán–perzsa háborúk a történelmi Örményország területén zajlottak. Miközben az örmény őslakosság lélekszáma az elköltözések miatt az anyaországi területeken jelentősen megcsappant – és helyükre török és kurd elemek érkeztek –, az örménység létszáma az oszmán fővárosban nagymértékben megugrott.

A 17–18. század fordulójára jelentős társadalmi és gazdasági változások zajlottak az örmények körében. Kialakult a nagykereskedők csoportja, amely az egyház mellett a másik legnagyobb befolyásra tett szert az örménységen belül. Sokan házalókként, pénzváltókként kezdték „karrierjüket”, majd csakhamar az Oszmán Birodalom hitelezőivé és nagy hatalmú bankárjaivá nőttek ki magukat. Egyes nagykereskedők évtizedek múltán hatalmas vagyonokra tettek szert, és a közösségen belüli hatalmukat házassági szokásaikkal még inkább megszilárdították. A gazdag családok egymás között házasodtak, és a frigyek révén jelentős tőke halmozódott fel. A 18. századra Konstantinápolyban és Szmirnában már kifejezetten örmény nagykereske-

32 A mechtaristákról bővebben: Bardakjian, 1976. Az első modern örmény nyelvű könyvet 1675-ben adták ki Marseille-ben. Pehlivanian, 2013. 38–39.

33 Abrahamyan, 1961. 13–33.

dő dinasztiaírókról, illetve klánokról lehet beszélni. E családokból került ki az örmények világi szószólója, aki a szultáni udvarban képviselte a közösséget.³⁴

A nagykereskedő klánok befolyása ebben az időszakban annyira megerősödött, hogy legfőbb támogatói és támaszai lettek az örmény apostoli, illetve az örmény unitus egyháznak. Emellett ezekből a gazdag családokból számos férfi komoly egyházi karriert futott be. Több érsekség, püspökség – különösképpen a jeruzsálemi vagy a konstantinápolyi patriarkátusok esetében –, valamint monostor élén olyan férfiak állottak, akik pappá szentelésük előtt a nagykereskedő klánok tagjai voltak, így szoros kapcsolat jött létre a világi és az egyházi örmény elit között. Ez a kötelék – a mi fogalmainkkal jellemezve – feudális jellegűnek tekinthető, azonban a válságos politikai időszakokban mentsvárat jelentett az örmények számára.

Az örmény kereskedőréteg az újkor kezdetén átvette a középkori örmény arisztokrácia szerepét. Az anyaországi területeken a 15. század közepére a régi örmény főnemesi családok (*naxararok*, *melik'ek*) kihaltak vagy elszegényedtek. Kizárólag a mai Karabah területén maradtak meg, de ez a terület az örménység szempontjából ebben az időszakban elszigetelt periferiális térségnek számított. Bár hozzá kell tenni, hogy pontosan ez a fajta elszigeteltség segítette abban az ott élő örményeket, hogy az anyaországi területen ne pusztuljon ki véglegesen az örmény elem. Az ott lévő monostorokban továbbra is virágzott a nemzeti kultúra, aminek fennmaradásához a helybéli főnemesség jelentős anyagi támogatást nyújtott.³⁵

A vagyonos örmény kereskedőréteg kialakulása és megerősödése az örmény nemzeti megújulás katalizátora lett. Gyermekeik közül sokan jó oktatásban részesültek, tanítónak gyakran nyugati misszionáriusokat fogadtak fel, akiktől a felnövekedő örmények a nyugati nyelvek elsajátítása mellett egy szélesebb világlátást, képet kaptak az akkori Nyugatról. Jóllehet ezek a nyugati latin (*fréng*) papok kísérletet tettek a családok áttérítésére,³⁶ általában nem jártak sikerrel. Számos olyan példa van, hogy a gazdag örmény kereskedő a gyermekét jezsuita iskolákba küldte tanulni, de a gyermekek többsége nem tért át a római katolikus hitre, továbbra is megmaradt ősei örmény apostoli hitén.³⁷ A misszionáriusok oktatói tevékenységének köszönhetően a 18. század közepére már kialakult egy nyugatos műveltségű örmény csoport. Tagjai tudásukat azzal is növelték, hogy nyugati nyelvismeretük birtokában beutazták Nyugat-Európát, ahol új eszmékkel találkoztak, amelyeket saját köreikben próbáltak terjeszteni.

*

34 Kouymdjian, 1994 13–17.; Smyrnelis, 1995–1996. 25–44.

35 Schütz, 1998. 282–283. A karabahi örménység kora újkori történetéről: Ayvazyan, 1997.

36 A térítések miatt a 18. század legelején a konstantinápolyi örmények és jezsuita misszionáriusok között robbant ki konfliktus. Erről lásd még: APF Acta SC. Vol. 51. Fol. 3r.–4v., Fol. 154r., Fol. 232r.–v.; Fol. 255r.; APF SOCG. Vol. 490. Fol. 110r.; Vol. 493. Fol. 30r.–31v.; APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 66r.–67v., Fol. 70r.–71v.; PL AEV SPK. No. 361.

37 Ennek tipikus példája volt, amikor az Erdélyben tevékenykedő cseh-morva jezsuita páter, Rudolf Bzensky (1651–1715) olyan anyaországi örmény kereskedőkkel találkozott Brassóban és Nagyszébenben, akik örmény apostoli hitük ellenére a jezsuita misszionáriusok által fenntartott iskolákban tanultak. ELTE EKK. Historia. Res Transylvanica. (= G.) Vol. 522. Fol. 178r.–v.

Összefoglalva: a katolikus missziók kezdetben, a 17. század elején hatalmas ellenállásba ütköztek. Az örménység és annak legfőbb szellemi vezetője, a katolikosz a nemzet megmaradását látta általuk veszélyeztetettnek, eközben az anyaország a sorozatos oszmán–perzsa háborúk idején felvonulási területté vált. A két egyház közötti feszültséget fokozta, hogy a kelet-európai diaszpórában a római katolikus egyház jelentős sikereket ért el az ottani örmény közösségek áttérítésében. Az egyházi uniói nyomán a nagy földrajzi távolságokra, diaszpórában élők elszakadtak az anyaországi örmény egyháztól, ami felgyorsította asszimilációjukat a többségi társadalomba.

Az egyházak közötti kölcsönös ellenséges érzület – néhány kisebb konfliktus ellenére – a 18. század elején jelentősen csillapodott. A mechtarista rend megalakulása és hatása több szempontból mérföldkövet jelentett. A Rómához mindvégig hű szerzetesek „nyugatos” műveltségükkel, iskoláikkal és nem utolsósorban könyvkiadói tevékenységükkel az örmény kultúra megmaradásának és fejlődésének bástyáivá váltak. A 18. században a felvilágosodás örmény képviselőivé lettek és termékenyen segítették a modern örmény nemzettudat kialakulását a világi közösségeken belül is. Munkásságuk gyümölcse igazán csak a 19. század közepére ért be: tevékenységükkel akarva-akaratlanul túlélésre kényszerítették az anyaországi örménységet.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (Róma)

Acta SC = Acta Sacrae Congregationis

Lettere SC = Lettere e Decreti della Sacra Congregazione

SC = Scritture riferite nei Congressi

SOCG = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali

ELTE EKK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattára (Budapest)
Historia. Res Transylvanica.

PL = Prímási Levéltár Esztergom

AEV = Archivum Ecclesiasticum Vetus

SPK = Sub Primate Kollonich

2. Kiadott források

Aṙak’el

1896 *Patmut’iwn Aṙak’el vardapeti Dawrižec’woy* [Aṙak’el Dawrižec’i vardapet története]. Vałaršapat, 1896.

Daranal'ci

1915 *Žamanakagrut'iwñ Grigor vardapeti Kamaxec'woy kam Daranalcwoy* [Grigor Daranalc'ci vardapet kronológiája]. Yerusal'ēm, 1915.

Galanus

1661–1690 Galanus, Clemens: *Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Romana*. Vol. 1–2. Romae, 1661–1690.

Kewmiwrĵean

1982 Kewmiwrĵean, Eremiay: *Patmut'iwñ hamarōt 400 tarway Osmanoc'ñ t'agaworacñ* [Az oszmán uralkodók 400 éves uralmának rövid története]. Erewan, 1982. (Reprint.)

Pidoux

1676 Pidoux, Louis: *Compendiosa relatio unionis nationis Armeno–Poloniae Sancta Ecclesia Romana ad annum Christi 1676*. Romae, 1676.

Rošk'ay

1964 *Step'annosi Rošk'ay Žamanakagrut'iwñ kam tarekank' ekelec'akank'* [Step'annos Rošk'ay: Kronológia, avagy egyházi évkönyvek]. Ašx. Oskean, Hamazasp. Vienna, 1964. (Calouste Gulbenkian Foundation Armenian Library – Haykakan Matenašar Kiwlpēnkean Himnarkut'iwñ.)

3. Szakirodalom

Abrahamyan

1961 Abrahamyan, Aram: *Hamarot urvagic hay gait'avayreri patmut'yan* [Az örmény kolóniák rövid vázlatos története]. 2. köt. Erewan, 1961.

Akinean

1921 Akinean, Nersēs: *Hing panduxt talasacner* [Az öt elvándorolt énekmondó]. Vienna, 1921.

1936 Akinean, Nersēs: *Movsēs Tat'ewac'ī Hayoc' Kat'otikosñ ew ir žamanakē* [Movsēs Tat'ewac'ī, az örmények katolikosza és pontifikátusa]. Vienna, 1936.

Ayvazyān

1997 Ayvazyān, Armen: *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal*. Yerewan, 1997.

Bardakjian

1976 Bardakjian, Kevork B.: *The Mekhitarist Contributions to the Armenian Culture and Scholarship*. Cambridge, 1976.

Bartikyan

1971 Bartikyan, Hratch: *La conquête de l'Arménie par l'empire byzantine*. In: *Revue des études arméniennes*, 8. (1971) 327–340.

Bernád–Kovács

2011 Bernád Rita–Kovács Bálint: *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár. Repertórium*. Bp.–Gyulafehérvár–Leipzig, 2011. (Erdélyi római katolikus levéltárak, 4.)

Č'amč'eanc'

1786 Č'amč'eanc', Mik'ayēl: *Patmut'iwñ Hayoc' i skzbanē ašxarhi minč'ew c'amñ 1784*. [Örményország története a világ keletkezésétől az 1784-es esztendőig]. Hat. 1–3. Venetik, 1786.

Drost-Abgarjan–Kovács–Martí

2011 Drost-Abgarjan, Armenuhi–Kovács, Bálint–Martí, Tibor: *Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*. Leipzig–Eger, 2011. (Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin, 1.)

Frazee

1975 Frazee, Charles A.: The Formation of the Armenian Catholic Community in the Ottoman Empire. In: *Eastern Churches Review*, 7. (1975) 2. sz. 149–163.

Garsoïan

1999 Garsoïan, Nina: *L'église arménienne et le grand schisme d'Orient*. Lovanii, 1999. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 574.; Subsidia, 100.)

Kévorkian

1981 Kévorkian, Raymond Haroutioun: L'imprimerie Surb Ējmiacin et Surb Sargis Zōrawar et le conflit entre arméniens et catholiques a Constantinople. In: *Revue des études arméniennes*, 15. (1981) 401–438.

1982 Kévorkian, Raymond Haroutioun: Le livre imprimé aux XVIe–XVIIe siècles. In: *Revue des études arméniennes*, 16. (1982) 345–356.

1983 Kévorkian, Raymond Harutioun: Livre missionnaire et enseignement catholique chez les Arméniens, 1583–1700. In: *Revue des études arméniennes*, 17. (1983) 572–595.

1985 Kévorkian, Raymond Harutioun: Documents archives français sur le Patriarcat arménien de Constantinople (1701–1714). In: *Revue des études arméniennes*, 19. (1985) 351–370.

1994 Kévorkian, Raymond Haroutioun: Le patriarcat arménien de Constantinople et l'Occident catholique au XVIIe siècle. In: *Revue du Monde arménien moderne et contemporain*, 1. (1994) 19–29.

Kouymdjian

1982 Kouymdjian, Dickran: Sous le joug des Tourcomans et des Turcs ottomans (XVe–XVIe siècles.) In: *Histoire des Arméniens*. Éd. Dédéyan, Gérard. Toulouse, 1982. 342–376.

1994 Kouymdjian, Dickran: From Disintegration to Reintegration: Armenians at the Start of the Modern Era. XVIth–XVIIth Centuries. In: *Revue du Monde arménien moderne et contemporain*, 1. (1994) 9–18.

Kovács

2006a Kovács, Bálint: Abschnitte aus der neuzeitlichen Geschichte der armenischen Missionen. In: *Studia Univesitatis Babeş-Bolyai Theologia Catholica Latina*, 2. (2006) 39–50.

2006b Kovács Bálint: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első felében. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Szerk.: Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 1.) 47–68.

2006c Kovács, Bálint: Francia jezsuita örmény misszióban: Jacobus Villotte munkássága. In: *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Szerk.: Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák, 2.) 667–675.

2007 Kovács Bálint: Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Szerk.: Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 2.) 30–46.

Kovács–Pál

2013 *Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin*. Eds.: Kovács, Bálint–Pál, Emese. Bp.–Leipzig, 2013.

Nagy

2007 Nagy Kornél: Congregatio fratrum uniatorum armenorum: örmény domonkosok Örményországban és Kelet-Európában. In: *A domonkos rend Magyarországon*. Szerk.: Illés Pál Attila–Zágonhidi Czigány Balázs. Piliscsaba–Bp.–Vasvár, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák, 3.) 474–481.

2008 Nagy Kornél: Firenzétől Lembergig. Az örmény apostoli egyház és az unió kérdése a 15–17. században. In: *Világtörténet*, 30. (2008) ősz–tél, 3–19.

2009 Nagy Kornél: Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései. In: *Történelmi Szemle*, 51. (2009) 1. sz. 91–126.

2010 Nagy, Kornél: The Document Fidelis Relatio (1693) and the Armenians in Transylvania. (A Memorial about the Armenians' Church in Transylvania.) In: *Haigazian Armenological Review*, 30. (2010) 379–394.

2011a Nagy, Kornél: Catholicization of the Transylvanian Armenians (1685–1715). Integrative or Disintegrative Model? In: *Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization*. Eds. Barszczevska, Agnieszka–Peti, Lehel. Cluj-Napoca, 2011. 33–56.

2011b Nagy Kornél: Az erdélyi örmények hitvallása 1692-ből. In: *Történelmi Szemle*, 53. (2011) 2. sz. 283–313.

2012 Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

Örmanean

1993 Örmanean, Małak'iaj: *Hayoc' ekelec'in* [Örményország egyháza]. Erewan, 1993. (Reprint.)

Őze–Kovács

2006 *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Szerk.: Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 1.)

2007 *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Szerk.: Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 2.)

Papadakis–Meyendorff

2002 Papadakis, Aristeides–Meyendorff, John: *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése. Az egyház 1071 és 1453 között*. Bp., 2002. (Varia Byzantina – Bizánc világa, 6.)

Pehlivanian

2013 Pehlivanian, Meliné: It Began in Venice: A Brief History of Early Armenian Book Printing from 1512 to 1800. In: *Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin*. Eds.: Kovács, Bálint–Pál, Emese. Bp., 2013. 35–43.

Petrowic

1950 Petrowic, Gregorio: *L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede. Parte Secunda. 1624–1681*. Roma, 1950. (Orientalia Christiana Analecta, 135.)

1971 Petrowic, Gregorio: *La chiesa armena in Polonia. Parte Prima. 1350–1624*. Roma, 1971. (Studia Ecclesiastica, 12., Historica, 8., Dissertationes, 10.)

Roberson

2000 Roberson, Ron: Armena Chiesa Cattolica. In: *Dizionario Enciclopedico dell' oriente cristiano*. Ed.: Farrugia, Edward G. S. J. Roma, 2000. 69–71.

Schütz

1988a Schütz, Edmond: The Oscanian and Vanandian Type-faces of the Armenian Printing Office in Amsterdam. Christoffel van Dijk – Nicholas Kis of Tótfalu and their Forerunners. In: *Acta Orientalia Hungarica*, 42. (1988) 2–3. sz. 161–220.

1988b Schütz Ödön: Örmények kitelepítése Perzsiába. Az 1604-es „nagy szüregün”, örmény források alapján. In: *Keletkutatás*, (1988) ősz. 50–66.

1998 Schütz, Edmond: An Armenian-Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora. In: Schütz, Edmond: *Armeno-Turcica. Selected Studies*. Ed.: Sinor, Denis. Bloomington, 1998. (Indiana University Uralic and Altaic Studies, 164.) 268–284.

Smyrnelis

1995–1996 Smyrnelis, Marie-Carmen: Les Arméniens catholiques de Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles. In: *Revue du Monde arménien moderne et contemporain*, 2. (1995–1996) 25–44.

Zulalyan

1966 Zulalyan, Mik'ayel: *Ĵalalineri šaržumě ew hay žołovrdi vičakě Osmanyany Kaysrut'yan meĵ* [A Dzselaáli-lázadás és az örmény nép helyzete az Oszmán Birodalomban]. Erewan, 1966.

1980 Zulalyan, Mik'ayel: *Arewmtyan Hayastan XVI–XVII. dd.* [Nyugat-Örményország a 16–17. században]. Erewan, 1980.

KORNÉL NAGY

OBLIGED TO SURVIVE

THE ARMENIANS AT THE DAWN OF MODERN ERA

This article dedicated to Armenian history tries to answer when and how this nation entered the threshold of modern era from an ecclesiastical and secular point of view. It is widely believed that the real mark of this historic moment for the Armenian nation happened definitely in the 17th century. Ecclesiastically, the creation of the Mechitarist order in the late 17th century proved to be a great success in the following centuries, because the culture, education, scholarly research and, of course, the Enlightenment propagated by these fathers had a constituency of the Armenian people ready willing to embrace it. The Armenian nation got prepared to accept the message by the Mechitarist fathers coming from the Western world because it had already entered the modern era in the previous century. From an institutional perspective, the formation of new merchant social class was regarded as a symbol of transformation and social mobility within the Armenians. Moreover, the role of merchant culture in the new urban centers in the 16th and 17th centuries boosted a significant change in the daily life of the Armenians.